

**В. І. Цибульський**  
(Річне)

## **ЗБОРІВСЬКИЙ ПОХІД ТА УГОДА 1649 Р. У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Не помилимося, якщо зробимо висновок, що тема Збіривського походу та укладеної в результаті його угоди викликає найбільшу (після Переяславсько-московського договору 1654 р.) увагу зарубіжних вчених<sup>1</sup>.

Серед досліджень, присвячених цій проблемі, помітний слід в історіографії залишила праця Джорджа Вернадського. Детальне описавши подію під Збаражем, автор наголосив на відсутності порядку в польсько-шляхетському війську. При спорудженні фортифікаційних споруд робота, відзначав він, просувалася дуже повільно, в результаті укріплення не встигли завершити до появи козацької армії і татар. На думку Д. Вернадського, штурм польського табору міг закінчитися успіхом повстанців, якби не сміливі і рішучі дії Є. Вишневецького, котрий зумів підняти бойовий дух всієї армії<sup>2</sup>. Така оцінка ролі шляхтича розцінюється нами як результат некритичного підходу автора до аналізу джерел, в першу чергу тих, що належали представникам Речі Посполитої, які ненавиділи повстанців на чолі з Б. Хмельницьким і водночас ідеалізували особу Є. Вишневецького. До речі, в праці замовчуються його надзвичайно жорстокі дії щодо повстанців і взагалі православних українців, як і втечі при небезпеках.

Наслідком некритичного використання документів є й твердження про виступ на боці козацької армії в Збіривському поході турків і донських козаків, які нібито брали участь в осаді королівського війська<sup>3</sup>. З цієї причини має місце значне перебільшення кількісного складу козацького чи татарського війська. Наприклад, в одному з англійських часописів пишеться, що Б. Хмельницький зумів організувати 200 тис. козаків, а хан

мав 280 тис. військо<sup>4</sup>. Звичайно, такі «факти» повинні були применшити військове мистецтво повстанців і самого гетьмана, випрадати поразку армії Речі Посполитої.

Автор<sup>5</sup> називає кілька чинників, що, на його думку, призвели під Збаражем до відомого фіналу. По-перше, це відсутність постійного війська для захисту кордонів і неможливість швидкого зосереження. Ця помилка була виправлена Б. Хмельницьким, який використав татар і підсилив формування на чолі з Голотою. По-друге, групування української армії у дві масивні колони не дало змоги роз'єднати польське військо і розгромити ворогів поодиноці. В. Петрів стверджує, що гетьман не міг ухилитися від осади Збаража, оскільки там знаходилися надто великі сили, а їх командування було досить активним. Загалом дослідник надзвичайно високо оцінює як стратегічні, так і тактичні дії Б. Хмельницького, військове мистецтво якого порівнює з діями Наполеона під Мантуєю в Італії.

Переважає більшість вчених притримується думки, що Б. Хмельницький змушений був припинити військові дії під Зборовом і погодитися на переговори, а в подальшому прийняти пункти Зборівської угоди. Польський історик Януш Качмарчик наголошує, що угода була суворою необхідністю як для Речі Посполитої, так і для козаків — «*tertium non datur*»<sup>6</sup>. Серед причин таких дій гетьмана основною вважають зраду кримського хана, якого, завдяки дипломатичному таланту канцлера Речі Посполитої Єжі Оссолінського, вдалося переконати припинити війну<sup>7</sup>. Ф. Сисин слушно наголошує, що татари не були зацікавлені в тому, щоб утворилася могутня козацька держава. До того ж, султанський уряд заборонив провокувати Польщу до участі у війні, що могла виникнути на північному фронті в ході конфлікту між Венецією і Туреччиною. Тому Іслам-Гірей вирішив піти на переговори з Польщею<sup>8</sup>. З подібним висновком збігається і позиція Т. Мацьківа, який заперечує твердження М. Костомарова про рішення хана захопити короля, а також про те, що нібито Б. Хмельницький сам запропонував перемир'я<sup>9</sup>.

Щодо самого змісту Зборівського договору, то тут слід віддати належне відомому досліднику козащини Т. Мацьківу<sup>10</sup>. Він зазначає, що справжній текст договору не був написаний ні до однієї збірки документів, і що М. Грушевський подав у своїй «Історії України-Руси» текст угоди на основі неповної копії з Архіву закордонних справ Росії. Т. Мацьків першим здійснив порівняльний аналіз наявних текстів (англійський, німецький і

польський варіанти) і прийшов до висновку, що між ними немає суттєвої різниці, за винятком трьох статей.

Так, якщо преамбула польського варіанту подає угоду як декларацію милості короля козакам, то німецький — як спільне рішення короля і козаків. В англійському ж варіанті договір розглядається як рішення представників Польщі й Криму. У тексті, поданому М. Грушевським, є пункт, що у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах забороняється проживати єзуїтам та євреям, утримувати єзуїтські школи. Цей пункт відсутній у щотижневнику «Briefe Relation» але він є в іншому англійському часописі — «The Moderate Entelligencer»<sup>11</sup>. У німецькому тексті теж є пункт про припинення діяльності уніатської церкви та про привілеї православної церкви<sup>12</sup>. Тільки в англійському тексті є пункт, що Б. Хмельницький має на колінах просити пробачення у короля. Т. Мацьків припускає, що, можливо, польський уряд не бажав викликати гнів козаків формально не ввів цього пункту (подібно, як це було з домовленістю відносно ясиру в Україні, котрий татарам дозволялося брати на шляху до Криму). Однак що принизити гетьмана за кордоном, уряд Речі Посполитої записав пункт в тексті, призначеному для чужоземних держав<sup>13</sup>.

Загалом, оцінюючи Зборівську угоду, дослідники зазначають, що, не зважаючи на його компромісний характер і незадоволення обох сторін, він мав велике значення. Б. Басараб, наприклад, оцінює договір як дипломатичну перемогу козаків<sup>14</sup>. Після кількох віків, коли український народ не мав своєї власної держави, цей договір був першим правним актом, на основі якого Польща частково скасовувала Люблінську унію, а Україна фактично отримувала автономію в складі Речі Посполитої. Як стверджує Ф. Сисин, «гарантія 40 тис. козацької армії забезпечувала гетьману Б. Хмельницькому визнання як майже незалежного правителя України»<sup>15</sup>. Договір посилював владу гетьмана над непокозаченим населенням і вводив нову соціальну і політичну систему правління, котра відрізнялась від запровадженої в Речі Посполитій. І хоча Україна формально залишалася в складі останньої, вона, слушно заувадив німецький історик Ганс Шуман, мала всі атрибути держави: територію, народ, військо, уряд, законодавство, дипломатичні зносини з іншими державами, а гетьман був де факто суверенним володарем<sup>16</sup>.

Цікавий висновок зробив видатний історик О. Оглоблин, який на основі порівняльного аналізу Зборівського і Переяславського

(1654 р.) договорів констатує дві основні концепції державної влади в Україні. На його думку, в основу Зборівської угоди була покладена ідея двовладдя: з одного боку, влада гетьмана з козацькою старшиною, а з другого — Київського митрополита з духовенством та українською православною шляхтою<sup>17</sup>. Є ще один аспект в його працях, на що звернув увагу Любомир Винар<sup>18</sup>. Це висновок щодо подібності змісту Зборівського договору і «Статей Б. Хмельницького» 1654 року.

Ще одна проблема стосується авторства петиції королю, в котрій були викладені вимоги козацтва, що стали основою Зборівської угоди, а також ратифікація останньої. Канадський дослідник Ф. Сисин аргументовано доводить, що петицію слід розглядати як результат спільної праці Б. Хмельницького і представника православної непокозаченої шляхти Адама Киселя, який виступив як «mediator» (посередник) між козацькою державою і Річчю Посполитою<sup>19</sup>. Недаремно литовський канцлер Август Радзивіл пізніше звинуватив останнього в написанні статей, шкідливих для Речі Посполитої. А. Кисіль зіграв значну роль не тільки в складанні петиції, але й ратифікації договору. При цьому він опирався на підтримку короля Яна Казимира і канцлера Єжі Оссолінського, котрі переконали Сейм, що немає іншого виходу, ніж схвалити угоду. Вони сподівалися, що татари є тимчасовими союзниками і що Б. Хмельницький в кінці кінців приєднається до запланованої війни з Туреччиною.

Таким чином, дослідники розглянули різні аспекти даної теми і зробили ряд висновків, котрі заслуговують на увагу не лише вітчизняних істориків, але й широкого загалу. Водночас зауважимо, що, по-перше, не всі висновки і твердження є безсумнівними чи можуть сприйматися без певних застережень. По-друге, і сьогодні залишаються деякі питання, котрі потребують подальших досліджень.

<sup>1</sup> *Vernadsky G. Bogdan, hetman of Ukraine.* — New-Haven, 1941.

<sup>2</sup> *Ibid.* — P. 4.

<sup>3</sup> *Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* — Ed, 1982. — P. 4.

<sup>4</sup> *Brief Relation.* — 16-th of October, 1649.

<sup>5</sup> *Pempis B.* Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648—1649 років (Історично-психологічний нарис) // *Військо України.* — 1993. — № 6—8.

<sup>6</sup> *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.

<sup>7</sup> *Mackiw T.* The rise of Ukrainian military republic (the Hetmanstate) 1649—1764 // *The Ukrainian Review.*—1976.—Vol. XXIII.—No. 3—P. 11.

<sup>8</sup> *Sysyn F.* Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.—Cambridge, Mass., 1985.—P. 172.

<sup>9</sup> *Mackiw T.* Op. cit.—P. 172.

<sup>10</sup> Див: *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 // *Укр. історик.*—1970.—№ 1—3.—110—121; *Mackiw T.* English press on liberation war in Ukraine, 1648—49 // *The Ukrainian Quarterly.*—1986.—Vol. XLII.—No. 3—4—pp. 239—259; *Mackiw T.* Ukrainian—Polish peace Treaty in. the English and German of 1649 and its background // *The Ukrainian Review.*—1992.—Vol. XL.—No. 2—P. 12—22.

<sup>11</sup> *The Moderate Entelligencer.*—4-rh of October, 1649.

<sup>12</sup> *Europaëische Mitwochenliche Zeitung.*—1649.—№ 36.

<sup>13</sup> *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 // *Укр. історик.*—1970.—№ 1—3.—С. 115.

<sup>14</sup> *Basarab J.* Op. cit.—P. 4.

<sup>15</sup> *Sesen F.* Op. cit.—P. 173.

<sup>16</sup> *Schumann H.* Der Hetmanstaat 1654—1764.—Breslau, 1936.—P. 4.

<sup>17</sup> *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року // *Український історик.*—1965.—№ 1—2.—С. 12.

<sup>18</sup> *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // *Український історик.*—1970.—№ 1—3.—С. 19.

<sup>19</sup> *Sysyn F.* Op. cit.—P. 166.